

*Virtuális nemzeti lét: a nemzet halála**A herderi jóslat mint intelem a Bánk bán kapcsán*

1. Aki a nem létezőt akarja a maga valóságának láttatni, az a létező valóságát is elveszti. A XIX. század polgári irodalmában – elsősorban drámájában – válik legteljesebben láthatóvá ez a jelenség; a század embere ilyen módon kezdi el süllyedését a polgári világrendben. Katona a század elején a nemzetet féltette e folyamat végső kimenetelétől, az elmúlástól. Kérdéssé vált, hogy a Szent Szövetség részeként a polgári világrend megszületésekor fel tudunk-e emelkedni a kor követelményeihez, ugyanis a visszalépésünk a feudális világrendbe a nemzet halálát jelentheti. Katona elsőik között gondolja végig a visszalépés valamennyi lehetséges útját és annak következményét, és a *Bánk bán*ban ezt jeleníti meg. Úgy véljük, ennek végiggondolásában Herder *Eszméinek* is fontos szerepe volt.

A *Bánk bán* történelemfilozófiai tartalmát számos helyen és összefüggésben kapcsoltuk az angol, a francia, a német felvilágosodás gondolkodóihoz, de közülük kiemeljük Herder személyét, mert ő a magyar szellemi életben megkülönböztető szerepet kapott. Neve úgy vált ismertté, mint a „herderi jóslat”, amely a magyar nyelv és a magyar nemzet pusztulását jövendőli meg az *Eszméék ez emberiség történetének filozófiájáról* – *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* – című művének második kötetében. Jóslatát írunk és költőink a „nemzethalál” képével hozták összefüggésbe, és a jóslatot inkább intelemnek fordították le az irodalom nyelvére. Herder jóslata abba a dimenzióba emelte a magyarság jövőjéért aggódó gondolkodókat, ahol a valóság fölé lehet – és kell is – magasodni. Ezért támasztják fel a költő Zrínyit, és általa kapja meg azt a tartalmat a „mégis” viszonyulás, amely mindmáig jellemzi nemzeti költészetünket. Kölcsey és főképpen Vörösmarty nemzethalálképei nem úgy vetítik elénk a kipusztulást, hogy az valóban be is következik; ellenkezően, azért vetítenek ki ilyen végpontot, mert ez a végpont a valóságban is bekövetkezhet. A nemzethalál képe ezért válhat intelemmé, hiszen a nemzethalál megláttatása olyan út megtételére, olyan cselekvésre sarkallhat bennünket, amelynek következtében ez a valóság nem fog bekövetkezni. A „mégis” viszonyulása a valósághoz tehát nem morál önmagában, hanem elsődlegesen a magyarság hitét nyitja meg, hogy Istent, a végtelent, a teljességet és egységet befogadja, és ez a hit igazítja magához az erkölcsöt, hogy az tiszta maradjon.

Herdert a magyar felvilágosodás képviselői, Batsányi, Kazinczy, Verseghy nemcsak ismerték, hanem tisztelték is. Jóslata jelentősen közrejátszott abban, hogy a magyar nyelv megújításának mozgalma valóban a nemzet létezésének, megmaradásának ügyévé emelkedett. Herder összefüggést látott a Habsburg Birodalom központosító törekvése és a kis népek lélekszámának csökkentése között, amikor azt mondta, hogy „más népek közt az ország lakosainak kisebbik részét alkották, és évszázadok múltán talán a nyelvüket is alig lehet majd megtalálni”. A magyar felvilágosodás haladó írói Herder jóslatából megértették a Habsburgok németesítési politikájának következményét, amivel szemben ezúttal olyan ellenállást mutattak, amely a nemzet megteremtését eredményezheti. Nemzeti nyelvünk tudatos megtartása által a nemzet létezését fejezték ki, amely összefüggés ma is így él tudatunkban. Társadalmunk és gondolkodásunk feudális alapon maradt, de a magyar

nyelv újjászületésével olyan nemzetté kezdtünk szerveződni, amelyben a nem magyar etnikum is a magyar nyelv által vált a nemzet részévé. Olyan világtrend volt az még, amelyben a nyelv – a szó, az „ige” – Isten igazságát, a teremtő létezését valószínűsítette, és abban a világban a magyar nyelvnek primátusa volt a Birodalom többi nyelvével szemben, mert ősi mítoszt és gazdag történelmi hagyatékot fejezett ki. A magyar nyelvűség tehát egyben a nemzeti létezését és megmaradást jelentette a nem magyar etnikumoknak is azzal a némettel szemben, amelyik az elnyomó hatalom beolvasztási szándékával vált azonossá. A magyar nyelvűségnek ez a szerepe a maga irodalmát is ennek alapján alakította ki: a magyar nyelvű irodalom nem elsősorban a művészi valóság eszköze lett, hanem ellenkezőleg, valóságot teremtő erővé emelkedett. Ebben az összefüggésben – „nyelvében él a nemzet” – azt is mondhatjuk, hogy a magyar nyelvűség, annak irodalma és színháza az a valóság, amelyet korántsem a nyelv és az irodalom által kellett volna valósággá tenni, hiszen születtek erős nemzetek – Svájc, Egyesült Államok –, amelyeket nem a maguk nyelve tett nemzetté. A mi tudatunkban viszont magyarul beszélni – írni – egyet jelentett az Isten teremtő igazságával, vagyis az következett be, hogy a magyar nyelv újrateemtésével a virtuális valóság nemcsak megelőzte a valóságot, hanem pótolta is azt.

Az elmondottak részletes elemzést érdemelnek, e helyütt csak azt kívánjuk kiemelni, hogy Herder „jóslatát” a nyelvünkben való létezésünk kezdetéhez kapcsolhatjuk, és nem lenne érdektelen végiggondolni azt sem, hogy ez a nyelvben való lét hogyan hatott ki a nemzet valóságos létezésének alakítására. Számunkra most az a legfőbb kérdés, hogy Katona *Bánk bán*-ját összefüggésbe hozhatjuk-e Herder jóslatával. Az valljuk, hogy Katona nemcsak ismerhette Herdert – Kazinczy magyarra is lefordította –, hanem a drámát is annak szellemi körébe helyezte. Mi Katonát tekintjük elsőik között annak az írónak, aki a herderi jóslatot nagyon komolyan vette, aki a magyar nemzetet a kihalástól féltette. Katona nem a nyelvteremtés útján haladt, hanem a nemzet valóságos megteremtésének útját jelöli ki úgy, hogy a pusztulásba vezető út tragikumát fejezi ki.

2. Tanulmányunk egyik fejezetében számba vesszük a dráma szereplőit az etnikumot illetően, és arra a következtetésre jutunk, hogy a drámában szereplő nem magyar etnikum olyan arányban van többségben a magyar mellett, mint amilyen arányban a valóságban is többségben volt. Közülük Katona kiemelten megkülönböztette azt az etnikumot Gertrudis, Ottó, Biberach személyében, amelyik ellenségesen viszonyul a magyarokhoz: lenézi őket, miként Gertrudis, erkölcsét semmibe veszi, mint Ottó, és élösködne rajtuk, mint Biberach. Izidóra az az idegen marad közöttük, aki vissza szeretne térni a maga népéhez. A dráma ugyanakkor azt a nem magyar etnikumot is megjeleníti Melinda, Mikhál és Simon bán személyében, amelyik a nemzet részévé kíván és tud válni, azt erősíti: Melinda fiút szült, Mikhál fogja felnevelni, Simon pedig rátalált gyermekeire. Herder korántsem a kisebbségben élő népek és a magyarság ellen szólt. „A nemzeti talajon növekszik a kultúra legjobban, sőt mondhatnám, csak a nemzet öröklött és továbböröklődő nyelvében képes fejlődni. A nyelv az, amely rabul ejti egy nép szívét, s vajon nem nagy gondolat-e, hogy magyarok, szlávok, vlachok és megannyi más nép földjén az ő gondolkodásuk szerint, az ő legsajátabb és legkedveltebb módjukon ültessük el a jólét magvait, ma és a legtávolabbi jövőben” – írja a *Levelek a humanitás előmozdítására* című munkájában. Katona tehát nagyon helyesen úgy értelmezte Herdert, hogy az idegen elnyomó hatalom megsemmisítően hat egy kisebbségben élő népre, rombolója lesz erkölcsének, nyelvének, kultúrájának. Ez az etnikum ne épüljön be a nemzet testébe, mint ahogy Ottót is kiutasítja Endre király az országból, az az etnikum viszont – a drámában a bojóthi nemzetség – szaporodjon országunkban, amelyik előmozdítója lesz a magyar értékek erősödésének. Simon bán így beszél a magyar befogadói magatartásról: „itt nem aljasul el a spanyol, / elég, / ha mind-megannyi jó magyar / háznépnek ők lehetnek törzsöki” (100–110).

Katona a magyar polgári nemzetállamot nem a homogén magyar etnikum egységében látta megvalósíthatónak, hanem a Szent István-i örökség nyitottságában teret adott minden más nem magyar etnikumnak is, de már – az Aranybulla ide vonatkozó pontjainak megfelelően – határozottan megkülönböztette a nemzetre káros és a nemzet számára hasznos etnikumot, és a hozzájuk való viszonyukat is megmutatta. A dráma szellemiségében a polgári nemzetet már nem a vér „rokonsága” alkotja, nem Árpád és a törzsek vérszerződése – „Árpád vére”, amelyre Petur hivatkozik – teremti, és nem a nagy nemzetségek – „Árpád és Bor vére” – autonómiája és autarchiája – „Bánk atyánk” – jelenti. Simon bán családja sem tartozik a honfoglaló magyar törzsek sorába, nem ősi magyar etnikum – a nyelvünket is itt tanulják meg, miként majd még számos nem magyar etnikum épül be a magyar nemesség, a nemesi nemzet testébe is, akik gazdagítják és erősítik a magyarságot –, vagyis az ő példájával Katona azt fejezi ki, hogy a magyar értékeket már ne a honfoglalás dicsőségében határozzuk meg. A polgári értelmiségi Katona még tágabb értelemben gondolkodik a polgári nemzet megteremtéséről. Azt a Tiborcot is a nemzet egyenrangú tagjának tekinti, akit a feudalizmusban megfosztottak a szabadságától és jogaitól, márpedig a honfoglalás a nemesség létének és hatalmának legfőbb igazolása lett. Ilyen összefüggésben a nemzetbe beépülő nem magyar etnikumot – a bojóthi nemzetséget – is ennek a magyar nemesi szemléletnek az ellenpontjaként értelmezi Katona. A bojóthi Mihál és Simon lényegében mindenben szembehelyezkednek Peturral, aki ősi jogaiban jelöli meg a nemzethez való tartozását. Petur szemlélete a feudalizmus továbbélését jelenti, ami a Tiborcok sorsát is egyértelműen meghatározza. A honfoglalás dicsősége tehát a nemesség hatalmát valószínűsíti, őkseik foglalták el ezt a földet, és azok vére védte mindaddig a hódítóktól. Bánk is természetszerűen gondolkodik így. Csak a nemes áldozatát tartják számon, láthatóan csodálkozva tekint Tiborc sebhelyére, melyet eltakarni igyekszik, majd elérzékenyül, amint Tiborc elmondja keletkezése történetét, őt és atyját védve sebesült meg. A feudális viszonyok elfedték a nem nemesi áldozatokat, őket a „természet” arra „szánta”, hogy „szülessenek, éljenek, / dolgozzanak, éhezzenek, sanyarogjanak és – / meghaljanak” (1385–1390).

A honfoglalás dicsőségének felélesztésével lényeges kérdések vetődhetnek fel a polgári nemzetállamot tekintve. A honfoglalás nemcsak a magyar nemesség hatalmát, nemcsak a magyar etnikum természetszerű fölényét legitimizálja, hanem azáltal a meghódított Kárpát-medencében a megszerzett föld szentségét és mindenhatóságát is eredményezi: a meghódított földjét fogja hazának tulajdonítani. A honfoglalás – a hódítások – tehát a földtulajdonon alapuló nemesi hatalom haza- és nemzetfogalmát tartalmazza: a mi földünk a mi hazánk. Ezen az alapon épült ki a magyar feudalizmus rendszere, a jobbágy is a földjét védte. Az idegenekhez való liberalizmust is azzal magyarázzuk, hogy a betelepülések a földtulajdonra épülő jogrendszert nem sértették. A polgári világregnd kialakulásakor azonban ez a nemzetfogalom éppen a nemzetállam megteremtése ellenében fog hatni. A polgári világregnd nem a földtulajdonra alapozza a jogrendet és a jogállamiságot, hanem az embert helyezi első helyre. Azt az embert emeli mindenek elé, aki megszabadította magát minden feudális köteléktől. Katona is erre figyelmezteti a nemességet. A pártütéssel azt mutatja meg, hogy a nemesség a „föld és a vagyon” megszerzéséért a király ellen is fellázadt, hiszen ez volt a hatalom alapja. Endre és Petur is lázadóként ebben vétettek, Endre viszont királyként majd abban vét, hogy eladományozza a földet. Katona arra a jelen időre vonatkoztatja ezt a történést, amikor nem a földtulajdon feudális alapjára épül fel a rendszer, ezért a föld szerzésének mind a két módját helyteleníti, hiszen ő már nem a feudális rendszert akarja tovább éltetni Magyarországon. Idézzük fel Petur szavait, amelyek azt fejezik ki, hogy a magyar nemességnek a föld jelenti a hatalmat és a hazát is. Így beszélt

Petur az atyja sírjánál: „Igazad vala / atyám – az Isten nem segít soha / felkent királyok ellen! Nem maradt / semmim, csak egy szívem: már legyen a / föld, melybe nyugszol, akárkié; de sírod / ölelése s a mondás enyim marad”, majd a földtulajdon és a haza összekapcsoltságát még egyszer megismétli: „Már legyen / akárkié a föld és a vagyon / egy szív marad; s így – szent haza, békesség!” (Kiemelések Lehota J.) (995–1010). Petur szavait úgy értelmezzük, hogy a nemesség belátta, hogy ha felkent királya ellen harcol, akkor azáltal a hazát is gyengíti. Petur eljut arra a felismerésre, hogy a haza fontosabb a földtulajdonnál, tehát általa azt látjuk, hogy a föld és a haza azonossága felbomlik, illetve felbomolhat, mert a hazáért a föld által szerzett jogairól is kész lenne lemondani. A „szent föld” új értelmet kap: „szent haza”. Petur tehát arra az álláspontra került, hogy „akárkié” lehet már a föld tulajdona, a haza érdeke előbbreváló.

Kit értett Petur „akárkin”? A nemeseket, akikhez ő is tartozott, akiknek „első királyunktól kitett” jogai vannak? A királyt, aki számos esetben igyekezett a nemesség hatalmát korlátozni? Elsősorban kettejük viszonyára gondolt, hiszen pártütőként kettejük között folyt a harc, vagyis a feudalizmus keretei között gondolkozott. De Petur szavaiból arra is következtethetünk, hogy ő hajlana a „haza boldogságáért” nemcsak földjének, hanem ősi jogainak feladására is, tehát az „akárki” olyan hatalom is lehet, amelyik a feudalizmus kereteit zúzza szét. Petur magatartásából tehát azt láthatjuk, hogy a földtulajdon–feudális jog–haza összekapcsoltságot kész lenne felbontani, ha ez a belső átalakulás a haza javát szolgálná. Ha ilyen összefüggésben nézzük Gertrudis törekvését, aki a földet ismét elvette a nemesektől, akkor Gertrudis ezzel egy csapásra azt a feudális rendszert szüntette meg, ahol a föld a hazával kapcsolódott össze, de azáltal egyben olyan rendszer alapját teremt meg, amely a társadalmi fejlődést eredményezheti, de ebből éppen azokat zárja ki, akik ebben az azonosságban léteztek. Mind Petur és a „békétlen” nemesség, mind Tiborc, a parasztság megtestesítője nemcsak tulajdontól megfosztott emberek lettek, hanem olyan hazátlanokká is váltak, akik az új rendszerben a teljes kisemmizettségbe kerültek. Katona azt mutatja meg, hogy mennyire nem mindegy, hogy milyen érdekek alapján szüntetik meg azt a rendszert, amit már valóban fel kell számolni. A rendszerváltozást olyan hatalom, olyan érdek is megteheti, ha erre lehetőséget kap, amelyik rosszabb viszonyokat teremt, mint a régi elavult világrend. Ilyen helyzetbe kerülhetünk, ha nem magunk ismerjük fel a belső átalakulás szükségességét. A rendszerváltozás tehát valóságosan szakít szét minden régi köteléket, amit már meg kell szüntetni, de ha nem mi teremtünk nemzetállamot, annak súlyos következményei lesznek: az új viszonyokat mások és ellenünk teremtik meg, a nemzet pedig, amelyik ily módon megszületik, paradox módon nem is létezik. A nemzet halála vagy úgy következik be, hogy a régi értékek hordozói nem teremtenek új értéket, vagy úgy, hogy akik értéket teremtenek, azok teljesen mások lesznek, mint a régi értékek hordozói. E helyütt idézzük Kölcsey látomását a *Zrínyi dal*ából: „A dicső nép, mely tanult izzadni, / S izzadás közt hősi bért aratni, / névben él csak, többé nincs jelen.”

3. A nemzetállam megteremtése olyan szemléletet igényel, amely semmilyen értéket nem abszolutizál, és semmit sem zár ki azon az alapon, hogy értéktelen vagy káros. A magyar nyelviséget nem úgy kell értelmeznünk, hogy azt nem fejlesztjük, de nem gondolkodhatunk, úgy sem, hogy azáltal már magyarok vagyunk, hogy a nyelvünket helyesen beszéljük. Az idegenek és ezzel összefüggésben a Habsburgok törekvését sem lehet már nemzetellenesnek minősíteni, és a nemzet nevében annak ellenállni, ha a nemesség jogait sérelmezik. Így az erkölcsöt és a hozzá kapcsolt dicső múltat se tegyük meg abszolút értéknek és példának, hogy azt kritikátlanul kövessük. Katona a nemesi nemzet értékeit támadja meg drámájában. Melinda sorsában azt mutatja meg, hogy a tiszta erkölcsben már megsemmisülhetünk, Petur sorsára jutunk, ha nem szabadulunk meg régi kötelékeinktől,

és a nemzetet is pusztulásba sodorjuk, ha látszatot teremtünk a valóság helyett, miként Bánk is látszatot teremt Gertrudis megölésével. Katona tehát nem azt vallja, amit Rousseau nyomán a görög-római erkölcs megidézésével a magyar felvilágosodás és reformkor költői is vallottak, akik az erkölcsben magában látták a nemzet erejét, és Árpád és a honfoglalás valóságát összekapcsolták a nemzeti léttel, akik úgy ítélték meg, hogy az idegen hatalom következtében az alkalmazkodás előnyeinek kihasználásával a magyarság – a nemesség – elvesztette ezt a tartását, ezért a tiszta erkölcsben jelölték ki a nemzet jövőjét. Ez a nemzeti szemlélet az erkölcsösséget és a magyart szinonimaként jelölte, de csak a nemességben határozta meg a nemzeti létet. Katona Petur által fejezik ki ezt legteljesebben: „Ó, te szép nevű / magyar-Magyar? Hej, félre oktalan / aggodalom!”, ugyanakkor a bojóthi testvérek tiszta erkölcsűnek tekintették a magyart. A drámában is láthatjuk azt, hogy az idegen hódítói szándék az erkölcsöt kívánja szétrombolni, mert ezzel a nemességet megosztja. Simon is azokról beszél, akik megőrizték erkölcsüket, de ezáltal szorult helyzetbe kerültek: „mintha orra vére folyna, úgy / kullog be némelyik. Manó vigye / vígságtokat, hol a szabad magyar / érzés az itt erőltetett feszesség / láncába kéntelen harapni” (140–150). Petur viszont átkozódik – Ady fog majd, „káromkodni és füttyörészni” – a magyar elfajulásán: „Lévnyalóvá / lettél, dicső Árpád gyümölcse, te?” (155–160).

Irodalmunkban tehát egyre inkább az a félelem lett úrrá, hogy az idegen uralom a magyar régi erkölcsét megrontja, ezáltal pedig a megszerzett és a birtokolt honát is el lehet venni. Ez a félelem azonban annak a nemességnek volt a félelme, amelyik a nemzetet csak a nemességgel és az erkölccsel azonosította. Ez a nemesi nemzeti irodalom támasztja fel Árpádot, a honfoglalást, a Szent István-i jogokat – amire Petur is hivatkozik –, ennek a nemesi nemzetnek lesz példaképe a két Zrínyi hazát védő erkölcsisége. Így Herder jóslata elsődlegesen a nemesi nemzet újjáteremtését – a nemesi ellenállást – idézte elő, és ez a szemlélet az erkölcsiség és az ősi jogok megtartásával kapcsolódott össze. Katona szembehelyezkedik ezzel a szemlélettel. A drámában Petur által bírálja ezt a nemesi nemzeti gondolkodást. Titokban szervezkedik, miként történelmünk során számos nemesi vezetőnk ezt tette, elhatárolódik más társadalmi csoportoktól, mint ahogy minden nemesi és nem nemesi nemzeti mozgalom is izolálódott, nem számoltak a társadalom többi részével. A drámában Petur is csak Bánkkal keresi a kapcsolatot, Peturnak Tiborral egyetlen találkozás, semmilyen közvetlen érintkezési pontja nincs, őket csak Bánk személye és a királyi hatalom kapcsolhatná össze: nemzetté.

Petur szervezkedése azt is megmutatja, hogy az erkölcsi alapon történő egységesülés nemcsak a nem nemesi csoportokat zárja ki a nemzet soraiból, hanem magát a nemességet is megosztja. II. Józseffel szemben valóban ellenállás született a nemesség körében, de már sokan támogatták is a császárt, mert központosító törekvése mellett számos haladást jelentő rendeletet adott ki. Petur tehát a nemzet fogalmát csak egy szűk nemesi rétegben látja. Így beszél erről: „Ó, / a nemzet! – Ahány fő, szintannyi ész. / Kényes becsülete, mint a köntöse – / sértsd meg csak, öszvetörni kész; de adj / neki hirtelen vagy egy jó szót, s világot / teremtve öszverontja ellenségeidet” (205–215). Ez a peturi gondolkodás jellemzi a magyar gondolkodást is, aminek eredményeként mindmáig elkülönült csoportok sajátítják ki a nemzet egészét, amiért is az az egységesülés, amely a nemzetté válást – miként az Svájcban megtörtént – eredményezné, nálunk nem következhetett be.

4. A nagy francia forradalom eszméi és következményei úgy hatottak Katonára, hogy ő az európai polgári szellemben gondolkodott, a polgári nemzetállam kritériumában határozta meg a nemzeti létezését, és a magyarság jövőjét is ebben a tartalomban jelölte ki. Ezért nem tartjuk érdektelennek, ha ezt a peturi magatartást részletesen elemezzük a dráma alapján, úgy véljük, az erkölcsös, de a polgári fejlődés útjára lépni képtelen magyar jel-

lemvonást benne láthatjuk meg a legtisztábban. Gertrudis törekvésének ellenpontja ő, aki szembehelyezkedik és ellenáll, de végül is mindig elbukik. Lényegében azért, mert ez a tartalom a polgári viszonyok megszületésétől kezdve bukásra is van ítélve, mint minden olyan nemzeti cselekedetünk is, amelyik feudális alapon indult és maradt. Petur válaszcselekvésére érvényes legteljesebben az, hogy Gertrudis „mefisztói” tartalmát leegyszerűsíti, azt csak a nemesi nemzet ellen irányuló lépésnek minősíti. Petur úgy gondolkodik, hogy Gertrudisnak kellene bebizonyítania, hogy ha a feudális viszonyok felszámolásával ellenük cselekszik, azzal a hazának tesz jót. Elmondtuk, Petur már hajlana a változásra, a változásra való lépésre, csak úgy ítéli meg, hogy azt nem nekik kell megtenni. Idézzük Petur ezen szavait: „vagy ha megmutatja (a királyné), hogy a hazám boldogságán segít / ezen szabadság eltörlése – egy szót / se szólok”. Katona nagyon pontosan fogalmaz Petur szavaival: a magyar nemesség ragaszkodik ősi jogaihoz, nemesi alkotmányában biztosított szabadságához, mint ahogy azt a jogot várta a Habsburg uralkodóitól is. II. Lipóttól meg is kapta, II. József, I. Ferenc ezeket nem kívánta érvényre juttatni. Így a nemesség nemzetellenesnek minősítette ezeket az uralkodói törekvéseket, nemesi létformájánál fogva nem is minősítette másként. Hogyan láthatta volna ilyen alapon azt, hogy ez a nemzet érdekében is történhet, ha azt érezte, hogy maga ellen hat? Ezt az ellentmondást a magyar nemesség nagy része Peturhoz hasonlóan nem tudta feloldani. Így nemcsak az idegen erővel került szembe, hanem kétszeresen a magyarral is: azokkal, akik ebből a helyzetből hasznot húznak, és azokkal a haladó szellemekkel, akik megértették a polgári átalakulás szükségességét. Mindkét magatartás jelentős táborot alkotott a történelmünk folyamán, de Katona azt a megoldást tartotta jellemzőnek, amelyiket Petur személyesít meg. Nézzük meg, hogyan reagál Petur arra, hogy Gertrudis ellenük fordul: a maguk ősi jogait kéri vissza, és azért készek meghalni is: „Meg kell erősíteni régi (szent királyunktól kitett) szabadság- / beli jussainkat; és „míg ez a szokás, / e század, Árpád vére, a magyar / érzés, magyar javak virágzanak, / mindaddig azt fogom kiáltni: üsd az / orrát, magyar, ki bántja a tied!” (895–905). Petur azt a nemességet testesíti meg, amelyiknek a polgári átalakulás ellenséges „idegennek” hatott. Ez a szemlélet végtelenül hű a múltbeli értékekhez, eszményeit a legtávolibb múlthoz kapcsolja. Ez a múltban élés olyan erős, hogy ha látja is annak gyengeségét, elfedi, megtisztítja azt. Petur Szent István törvényeihez megy vissza, és a mindenkori királyhoz való viszonyát is Szent Istvánnal határozza meg. A király férfi legyen, az uralkodó adja meg a nemesség jogait, mert ha ezt nem teszi meg – és ez már az Aranybulla híres záradékára vonatkozóan él a magyar történelmi tudatban –, akkor fellázad királya ellen. Ilyen „pártütés” lehetett Elmerik király idejében is, amelyet a herceg Endre a hatalom megszerzéséért akart kihasználni. Petur is a királya elleni lázadó volt, tehát a jogaiért még „Isten kenetje” ellen is felkelt, nemhogy egy idegen és egy nő uralma ellen. Endrét, a későbbi királyt hűen követi, mert attól visszakapta jogait, tehát az ősi jogot és a maga hatalmát összekapcsolja. Ennek a tartalomnak ad nemzeti színt is, hiszen ha kell, vérét is áldozza érte.

A feudális elmaradottság nemesi szemlélete tehát I. Istvánig tekint vissza, a nemesség Szent Istvánra hivatkozik, ha a maga hatalmát és jogait követeli, hiszen akkor nyerte azt el törvényesen. Széchenyit idézhetjük, aki ezeréves létünkre gyermeknek nevezi ezt a nemzetet, és Adyt is idézni fogjuk, aki azt mondja 1896-ról, hogy még mindig 896-ot írunk. Petur magatartása azért figyelemreméltó, mert nemcsak azt mutatja meg, hogy a „magyar” – itt a nemességgel azonosítjuk – miért nem tud nemzeti közösséget alkotni, amikor a javaikhoz nyúl, hanem azt is, hogy még nemesi nemzeti közösséget sem tudott teremteni. A mélyen megrögzött feudális alap zárta ki ezt, mert a feudalizmusban a javak és a személyes jog összefüggése következtében nem egyszerre és egyformán érte

őket sérelem, így nagyon ellentétesen reagáltak arra. A költő Zrínyi törekvését, a Rákóczi-szabadságharc kudarcát érezhetjük az összeesküvők széthúzásában, és Bánkban is annak az arisztokratának a magatartását láthatjuk, akit akkor még nem ért személyes sérelem, ezért ő a nemzetet összetartó „törvény s szokás” megoldására hivatkozik, de a „Bánki sértődés” előrevetítésével ő is kilátásba helyezi a személyes sérelem alapján történő egyesülést. A személyes sérelem, illetve Petur esetében a személyessé tett nemzeti sérelem annyira elválasztja egymástól Peturt és Bánkot, hogy Bánk nemcsak nem érti meg Petur igazságát – miként majd Tiborcot sem fogja –, hogy hatására a főhatalma tartalmát is megváltoztassa, hanem éppen ellenkezőjét cselekszi, a hatalmát használja fel Petur szándékolt cselekvésének letörésére. Petur és Bánk viszonylatában tehát először Petur hibázik – holott hajlana a világ rendjének teljes felszámolására –, mert ő az, aki a jogainak elvételekor a jogainak visszaszerzését, a régi rend megrögződését helyezi kilátásba, és annak megfelelően cselekszik is. Ezzel a magatartással teszi Bánkot Endre királlyá, aki ennek következtében ugyancsak visszafelé lép, hiszen Petur meghódoltatásával a régi világrendet rögzíti. Egymásra hatásuk ilyen összefüggésben nem a nemzeti egység megteremtése felé halad, hanem viszálylépést eredményez abba a világrendbe, amelyet fel kellene számolni.

5. Az elavult világrend védelmének, megtartásának nagyon súlyos következménye van: megakadályozza a nemzeti egység, a nemzetállam megteremtését. Abba a múltba visszatérni, amelyet nem lehet feltámasztani, pontosabban, amely múltat nem lehet jelenné, tehát történelemmé tenni, az úgy jelenti a nemzet halálát, hogy az a nemzet nem tud megszületni. A drámában Peturnak István király jogrendszerébe, Bánknak a honfoglalás korába visszamenni olyan lépések, amelyek a kezdőpontot nem a kiteljesedés, hanem a pusztulás végpontjává változtatják. Katona is „végsemmisségnek” láttatja Bánk útjának végét, hiszen ő ment el legtovább abban, hogy azt a rendszert védje. A honfoglalás dicsőséges kezdeti pontja tehát a polgári nemzetállam megteremtése összefüggésében a nemzet halálát eredményezi, ha a nemzetet továbbra is az a nemesség jelenti, amelyik a Kárpát-medencét meghódította, és amelyik I. Szent Istvántól kezdve a hatalmat birtokolja. Katona elsőként látja és láttatja e visszafelé út következményét. Ő olyan európai gondolkodású ember volt, aki felismerte, hogy a nemzetteremtés felé éppen az ellenkező irányba kell elindulni. A nagy francia forradalom tartalma és azzal együtt Katona gondolkodásmódja tehát ellentmondásban van azzal a reformkori szemlélettel, amelyet nemcsak Berzsenyi, hanem Kölcsey és Vörösmarty is a hazához, Kossuth pedig a függetlenséghez kapcsolt. Ennek lett a következménye az is, hogy ez a szemlélet kifordította Katonának azt a törekvését, hogy jogállamot teremtsünk, hiszen ennek alapján Bánk cselekedetét a haza megvédésével hozta összefüggésbe. Így a feudalizmus egyre torzabb alakban élt tovább. Csak a nemesi nemzet látható válsága idején szólaltak meg a polgári nemzetállam igazi hívei, akiket Katonához kapcsolhatunk, mert a legnagyobb íróink és költőink tisztelték a magyarság múltjának és erkölcsének értékeit, és azt sérteni nem akarták. Ugyanakkor mindig bele is ütköztek azoknak a szemléletébe, akik a múltat a történelemmel azonosították, akik a maguk javai és jogai alapján akartak nemzetet építeni. Kiemelnénk két költőnk, akik egyértelműen álltak az európai polgárosodás mellé, és nagyon keményen bírálták a feudális magyar valóságot. Vajda János így ír az *Önbírálat*-ban: „A közvéleménynek át kell változnia e tekintetben, s mélyen szívébe, agyvelejébe vénsi, hogy Európát nem ábránd, nem tudós elmélet, nem filantróp érzélgés, hanem tényszerűség teszi demokratává, a munkásság, az ipar kényszerűsége; a polgárosulás és felvilágosulás föltartóztathatatlan szelleme, s eszerint az ódon-ság arisztokráciáját vagy le kell vetni, vagy benne – meghalni!... Bizonyos nyugat-európai értelemben demokratává kell lennünk, hogy – magyarok maradhassunk, s dicső nemzeté lehessünk. Mi pedig az ódon-ság arisztokráciájának bűneiben sínylődünk a szolgálatba sza-

badságért álló csikósbojtártól kezdve, a megyei százpalcás táblabíró – filiszter – kényúrón át föl a leglelkesebb hazafi mágnásig”. Ady szigorúsággal rombolja le a honfoglalás dicsőségét: a múltba sülyedtünk, 1896-ban is 896-ban vagyunk. *Az ismeretlen Korvin-kódex margójára* című prózai művéből idézünk: „erős vagy te, Pusztaszer, erősebb vagy Jeruzsáleemnél, erősebb vagy Babilonnál, erősebb vagy Rómánál, erősebb vagy Párizsnál. Légy hivalkodó: erősebb leszel Bécsnél is. [...] Kompország, Kompország, Kompország: legképebbes álmaiban is csak mászkált két part között: Kelettől Nyugatig, de szívesebben vissza. Miért hazudták, hogy a komp – híd –, ó, Patyomkin, te kenetes kezű szent ember, te csak Katalin cárnőt csaltad meg. [...] A nagy Humbug nem Európának ártott meg, a hazugságot itthon hitték el. Miért hazudtak már az apáinknak, és miért adták a hazugságot tovább? Minekünk váltig azt mondták, hogy itt Európa van, kultúréletre készültünk, s megfeszített idegekkel rángattuk magunkat egyre előbbre. Közben zuhanások történtek, a Grünwald Bélák és a Péterfy Jenők menekültek, mihelyst tisztán láttak. Minket kergettek előre, nem volt szabad hátrahúzni, meglátni, honnan megyünk robogva. Meglátni, hogy néhány fáraóé ez az ország, hogy szennyes állati életben tartják a milliókat. [...] Tízezer ember előreszalad európaivá vált idegenben, vérben, gondolatban, kínban, szomjúságban. [...] Ezek a szent kengyelfutók nem is álmodták, hogy sarkukban százezrek nincsenek. [...] Nagy vagy, én népem, nagy vagy, én népem: ezer éve élsz folytonos harcban Európával, csapatokat gyűjtöttél közben, holott véreztél. De a gondolatot nem engedted győzedelmeskedni gyermekeid koponyáin. [...] Morituri te salutant: új magyar társadalom: az elámítottak, a becsapottak, az előrehaladtak, a kijátszottak, a túlfeljődött magyar lelkek, a vértanúságra kiválasztott magyarok.”

6. A múlt felé való visszalépésnek nemcsak az a súlyos következménye van, hogy nem teremt, hanem éppen az, hogy olyant teremt, amelyet nem lehet valósággá tenni. Olyan valóságot teremt, amely már csak az emlékezésben létezik, ugyanakkor elvárja az ehhez való viszonyulást a való világtól, sőt, számon is kéri tőle. Ez a visszalépés azért végzetes, mert magát a valóságot öli meg, hiszen a valóság helyébe virtuális valóságot helyez. A nemzet halálát is ez okozza. A visszafelé haladás olyan nemzetet „teremt”, amely csak a múltban élt, holott most azt valóságosan kellene létrehozni. Ilyen összefüggésben emeljük ki Bánk hódoltatási jelenetét, amikor Petur is az „első (szent) Istvántól” kapott jogaiért menne vissza a maga és a nemzet igazságáért Gertrudis ellenében, és Bánk is annak az Endre királynak a szerepét veszi fel vele szemben, akinek a hatalmát meg kellene változtatni, mert nem a nemzet érdekét szolgálja. Nem lehet minősíteni a helyzetet, mert még nem komikus és nem is groteszk tartalmú, de nagyon szomorú látni, hogy ez a nemzet – Petur és Bánk – visszafelé indul el, és ezen az úton a nemzet többi tagját – Tiborcot, a bojóthi nemzetséget – is magukhoz fogják kapcsolni, vagyis a nemzet valóságos megteremtése helyett a virtuális nemesi nemzet visszaállítása felé lépnek. A jelenetben már mind a ketten pusztán csak emberek, akiknek semmilyen tulajdonuk és arra alapozható joguk nincs; Petur az az ember, aki családi-történelmi múltja, az elvesztett tulajdona alapján gondolkodik, akinek társadalmi létezését az határozza meg, hogy ezt a tulajdonát hogyan, miért, ki által vesztette el, aki ezt a veszteségét a haza, a nemzet tartalmával – történelmével, kultúrájával – kapcsolja össze. Bánk pedig az az ember, aki a családi-történelmi múltja alapján hatalmat vindikál magának, aki hatalmának bármikor új tartalmat ad, és azt a maga igazsága szerint határozza meg.

Katona a virtuális létező magyar nemes és a virtuális létező hatalom összekapcsolódásával a nemesi nemzet megsemmisülése felé vezető utat mutatja meg, amivel évszázadokkal megelőzi azt a korszakot, amikor ez a helyzet be is következett. Irodalmunkat az a felelősség terheli, amit nem írt meg – és ez alól Arany János sem kivétel –, mert a nemesi

nemzet szemléletének, politikájának, összességében a befogadó tudat elvárásának így tudott megfelelni. Mikszáthnak a katasztrófáját jelző „fekete” színe sem irodalmi műveiben látott napvilágot, az őt körülvevő világrend tudata nem engedhette meg, hogy Gogollá váljon, de talán az ő nemzetszeretete is visszatartotta, mint ahogy Gogolt is, hogy azt írja meg valóságnak, ami láthatóan be fog következni: „Én, aki annyira szeretem ezt a nemzetet, olyan sötét színekben látom ma az ország jövőjét, hogy elmondani sem lehet.”

Bánk hódoltatási jelenete, Petur meghódolása a dráma jelen idejében tehát még csak egy kismemizett nemesi nemzetet mutat meg, amelynek lehetősége nyílhat arra, hogy nemzetállamot teremtsen. Katona a tragédiával azt láttatja meg velünk, hogy a visszalépéssel viszont csak virtuális valóságot lehet teremteni, mert mindenki visszalép a maga képzelte és vágyott világába, abba a múlt idejébe, amikor még tulajdona és hatalma volt, és jelenét és jövőjét is ennek alapján határozza meg. Ez a múlt felé való visszalépés pedig az erkölcsöt nemesíti. Minél távolabbi múltba megyünk vissza, minél messzebb kerülünk a jelenkor szintjétől, annál tisztább erkölcsöt adunk a múlt nagyjainak, és példájuk által ilyen erkölcsöt várunk el a jelen emberétől. Petur, Melinda, Bánk is rendkívül erkölcsös, rendkívül becsületes, egyenes jellemű emberek. Törvényszerű, hogy az erkölcstelen világban áldozatul esnek. De nem úgy lesznek áldozatok, hogy ezt az igazi lényüket pusztítják el, hanem azért, hogy olyan látszatba kerülnek, hogy ennek ellenkezőjét tulajdonítják neki. A Bánk bán a látszatteremtés drámája. Katona korában az a balzaci világrend született, amelyben már nem lehetünk azok, akik valójában vagyunk, hanem azok leszünk, akiknek látnak bennünket, akinek mondanak bennünket. Petur sorsában azt láthatjuk, hogy ha nem teremtünk „valódi világot”, akkor helyében olyan látszatvilág – „Patyomkin-világ”, ahogy Ady is mondja – születik, amelyben kétszeresen áldozattá válik az ember. Petur halálát a jelenének látszatvilága eredményezi, hiszen azt hiszik, hogy ő a királyné gyilkosa, de Endre király is látszataból ítéli meg őt, mert azt hiszi, hogy lázadó „pártúto” volt. A férjéhez hű Melindát erkölcstelen asszonynak lehet mondani, és Bánk is ezt a „hírt” tekinteti mérvadó „valóságnak”. A látszatvilág megteremtődése és megteremtése a *Bánk bán*-ban is láthatóan a teljes megsemmisülést, a létezés teljes megszűnését eredményezi.

7. A herderi jóslat tehát a nemzet új alapokra történő megteremtését idézhette volna elő, lényegében ez felelt meg a nagy francia forradalom vívmányának is. Katona II. András feltámasztásával az Aranybulla szellemét kívánta a maga jelenébe hozni; a nemzet váljon egységessé, és kényszerítse alkotmányosságra az uralkodót. A dráma megszületésének idején már világossá válhatott előtte, hogy semmilyen elszigetelődött szervezkedés nem érhet célba, ugyanakkor az ellenállás az uralkodó haladó törekvéseit is megakadályozza.

Az európai polgári világrend születésekor nagyon bonyolult és ellentmondásos viszonyok jöttek létre Magyarországon a polgári nemzetállam kialakításának folyamatában, és ezek nélkül az ellentmondások nélkül a *Bánk bán*t sem érthetjük meg. A nemzet új alapon történő megteremtése azt igényelte, hogy a nemzetet ne a nemességgel azonosítsuk, ami azt jelentette, hogy a dicső történelmi múlt – honfoglalás, államalapítás, hódítások; az erkölcs felmagasztalása; hősi harc, becsület – és a magyar etnikum szoros kapcsolatát szét kell választani, mert ezek együttesen a feudális viszonyokat rögzítik. Azt is jeleztük – ami részletes kifejtést érdemel –, hogy a reformkor eszmeisége is a nemzetvé válás folyamata ellen hat, amennyiben e három tényező egységét ismét meg akarta teremteni. Katona drámája és a felvilágosodás polgári törekvése más irányt jelölt ki. Ha azt mondjuk, hogy a nemzet már több a nemességnél, akkor ezzel azt is mondtuk, hogy a nemzet több a magyarnál is, hiszen a nemesség a magyar etnikumban fejezte ki hatalmát, ugyanakkor számottevő az a nem magyar etnikum, amely magyarként gazdagította nemzetet. Ilyen összefüggésben a magyar lehetett nemzetellenes is, amennyiben a saját jogait védte, és a nem

magyar válhatott – és vált is – nemzetteremtővé, ha a kor szellemében gondolkodott és cselekedett.

Az etnikumot, a nyelvet és az erkölcsöt tehát új alapokon kell összekapcsolni, ha polgári nemzetállamot akarunk teremteni. A magyar nyelvűség már nem jelentheti a származáson alapuló rendszer továbbélését, ugyanúgy az erkölcsöt sem a honfoglalás, sem a Zrínyiek, Hunyadiak hősi harcában kell meghatározni, hanem abban a szemléletben és cselekedetekben, amelyeket a jelen kor követelményei megkívánnak. Vagyis az erkölcs, a nemesség és a történelmi múlt összekapcsolása kizárja a korszerű nem magyar etnikum nemzethez való tartozását, illetve a beilleszkedés más módjára készíti őket. Ezért is mondhatjuk azt, hogy a nyelvűség sem fejezi ki önmagában a nemzethez való tartozást, és a nyelvben való egység sem jelent magában nemzeti egységet. A nemzeti egységhez további régi megrögzött szemléletünktől is meg kell szabadulnunk. Petur sorsával láttatja Katona, hogy az előjog eleve izoláló tényező, de Petur szemléletéből az is kitetszik, hogy az idegen erőt – értsük ezen a Habsburgok törekvéseit – is csak a nemesség érdeke alapján minősítjük, és annak érdeke alapján reagálunk. Vagyis a polgári nemzetállam megteremtése érdekében az uralkodóhoz való viszonyunkat is át kell értékelnünk, hiszen már elképzelhető az az összefüggés, hogy a Habsburgok nemesség elleni tevékenysége a nemzet javát is szolgálhatja. Petur magatartásából azt is megérthetjük, hogy a magyar ember megrögzötten férfiközpontú családot, társadalmat teremtett, amely Európában már korántsem ilyen mereven létezik. A magyar férfi lenézi azt a társát, aki a nőnek – asszonynak – alárendeli magát, „annak engedelmeskedni tud”, és ez a szemlélet is megoszthatja a társadalmat, hiszen a nő már tehetségével a férfi fölé is emelkedhet, és a társadalom fejlődése érdekében ennek is teret kell adni.

Katona gondolkodásmódja nemzeti irodalmunknak azt a faladatot jelöli ki, hogy szigorúan nézzünk szembe önmagunkkal, vizsgáljuk felül eddigi szemléletünket. Ez a szándék nála is a nemesség bírálatát jelentette, de Katona abban különbözik a nemesi nemzeti szemlélettől, hogy ő a nemesség bírálatával nem a nemességgel azonosítható nemzetben látja a magyarság jövőjét, sőt, ebben az azonosításban a nemzet halálát mutatja meg. Vagyis Herder jóslata számára nem azt jelenti, hogy az idegen erő megsemmisíti a magyart, miként a történelemben számtalan esetben támadt ránk az ellenség, hanem azt, hogy olyan társadalmi-gazdasági-ideológiai változás következett be Európában a nagy francia forradalom után, amelyhez ha nem tudunk alkalmazkodni, hogy előre haladhassunk – sőt: éppenséggel visszafelé, a történelmi múltunk felé fordulunk –, akkor nem leszünk nemzet, ha pedig nem teremtünk nemzetet, akkor valójában nem is létezőnk. Gertrudis alakjában testesíti meg azt az idegen erőt, amely már korántsem a történelmi múlt veszélyes hódítóit jeleníti meg, aki mögött világbíró államhatalom és hadsereg áll. Ő már csak egy asszony, aki kellően tehetséges ahhoz, hogy ezáltal megsemmisítse mindazt, amit valójában nekünk kellene megsemmisítenünk. Katona így akarja velünk felismertetni, hogy olyan történelmi helyzet született, amely változásra készítet bennünket, és ha erre nem leszünk képesek, mások teszik meg helyettünk azt, ezért így is megsemmisülhetünk, ugyanakkor úgy is megsemmisülhetünk, ha ezt a változást megakadályozzuk.

8. A *Bánk bán* tehát azt a nagy kérdést veti fel, hogy képesek vagyunk-e a feudális viszonyainkat felszámolni, képesek vagyunk-e polgári nemzetállammá válni. Ezt a fordulatot csak akkor tudjuk megtenni, ha szemléletünket is alapvetően megváltoztatjuk. A polgári világrénd megszületésével már nemcsak az elnyomó idegen hatalmat kell látni a Habsburg királyainkban, hanem azt az erőt is, amelyik a feudális viszonyainkat megtámadja. A szabadságot már nem ellenünkben kell kivívnunk, ahogy még azt Rákóczi megkísérelte, hanem magunkkal szemben kell tudnunk azt megteremteni azáltal, hogy minden feudális kö-

töttséget, minden ahhoz kapcsolódó jogi, erkölcsi, eszmei tartalmat felszámolunk. Ennek érdekében újra kell értelmeznünk a főhatalomhoz, a Habsburg királyainkhoz való viszonyunkat is, kiket sért az elnyomásuk, kinek a nevében történik a „nemzeti” ellenállás. Ilyen összefüggésben kell újraértelmeznünk a magyar és az idegen – az idegenség – fogalmát is, hiszen a polgári nemzet jogállamisága dönti el a nemzethez való tartozás kritériumait.

A nemzet – ezzel összefüggésben – az Ember teremtő tevékenységének folyamata tehát az ellenerőhöz való viszonyulást is alapvetően megváltoztatja. Nem az az ellenség, aki ellenerőként lép fel, hiszen az létezését, egységet hoz létre, hanem az, amelyik nem teremt meg a maga létezését, egységét. Gertrudis szándékában is azt az ellenerőt kell látnunk, amelyik a feudális viszonyokat felszámolta, csak ő a maga érdekei szerint kívánt új világrendet építeni. Bánknak már úgy kellett volna ellene fellépni, hogy ő a hatalmánál fogva a nemzet érdekeit fogja érvényesíteni; a nemzet teremtésével „öli” meg a nemzet elleni szándékot. A *Bánk bán* tehát a nemzetállam megteremtésének drámája, és benne van a független nemzetállam megteremtésének modellje is: ne Bánk válaszcselekvését kövessük, a helyes utat Endre király jelöli ki. Katona korának viszonyai értelmében Gertrudisban azt a mefisztói erőt lássuk, amit az idegen tett meg az idegenek érdekében, de ezt már nem a feudális viszonyok alapján kell megakadályozni, hanem nekünk kell az új viszonyon úrrá lenni. Peturtól és a békétlenektől a feudális jogaikat elvették, Tiborc jobbágyból paraszt lett.

A jobbágy és a paraszt tartalmát Katona különválasztotta. A jobbágy elnevezést a korai feudalizmus – a drámai történet – idejére, a paraszt elnevezést a maga korára vonatkoztatva használta. A jobbágy elnevezés kezdetben az előkelőség megnevezése volt, a várjobbágyok pedig a várkatonák tisztjei voltak. A feudális rendszer megszilárdulásával alattvaló jelentést kap a kialakult hierarchikus rendszerben. Az első jelentésben az előkelő nemes is jobbágya a királynak. Katona is így használja, amikor Gertrudis Bánkot figyelmezteti társadalmi helyzetére: „Jobbágy” (2020). Bánk ekkor királyként áll Gertrudis előtt, így ő a feudális hierarchiát fordítva értelmezi: „Nem úgy van, asszonyom! Én urad / s bírád vagyok míg a király oda / léssen, királyod is vagyok” (2020–2025), bár engedelmes alattvalóként jött Gertrudis hívására: „Parancsolt a királyném” (1890–1895), majd amikor „bosszús ellenkezéssel” elküldé őket: „Távozzatok”, Bánk így reagál: „Jobbágyaid vagyunk” (1950–1955). Nem elemezzük tovább Bánk és Gertrudis jelenetét, csak arra kívántunk rámutatni, hogy a jobbágy kifejezés milyen jelentésben szerepel a műben. Ha a feudális alattvalót értjük rajta, akkor Tiborc nem lehet jobbágy – és ez nem anakronizmus –, mert Gertrudis éppen ezt az alattvalói rendszert zúzta szét. Ennek nem mond ellent az, hogy Gertrudis mégis használja a jobbágy kifejezést, Bánkkal szemben ugyanis a maga főhatalmát kívánja megtestesíteni.

A feudális rendszer megszilárdulása után évszázadokig a földbirtokos nemesség alattvalójaként rögződött a jobbágy kifejezés. Ennek a viszonyoknak a tartalma több ízben változott ugyan, de abban a lényeges tartalomban nem, hogy nem volt szabadsága a maga jogrendszerének alakításában. Sorsát a feudális uralkodó, a király és a feudális uralkodó osztály határozta meg, és ők döntöttek a nemzet dolgaiban is. Ha a drámában Petur és az általa vezetett „békétlenek” csoportja a maguk ősi jogainak elvétele miatt szervezkedik, akkor ez a körülmény egyértelműen igazolja Gertrudis cselekedetének következményét: Gertrudis a feudális hatalmat szüntette meg. Ez pedig Tiborc helyzetét is meghatározza: Tiborc elvesztette feudális kötöttségét, szabaddá vált. A „paraszt” – II. József terminológiáját idézi fel – Katonánál már nem társadalmi helyzetet fejez ki, egészen pontosan nem a feudális viszonyokban elfoglalt társadalmi helyzetre vonatkozik, mert akkor a „jobbágy” valaki-

nek a jobbágya lenne. A paraszt elnevezéssel a létrejött új rendszerre, a polgári viszonyokra vonatkoztathatunk, ahol társadalmi helyzetét illetően mindenki szabad ember lett, tehát az elnevezés nem a társadalomban való helyet – azt is –, hanem elsősorban már foglalkozást jelöl. A jobbágnak földje, telke volt – ha volt –, azt művelte, ahhoz kapcsolódó állatállományt nevelt, hiszen nem géppel dolgozott. Amikor földjétől megfosztották, feudális létalapjától, a földművelő paraszti munkától fosztották meg.

A tőkés termelés létrejöttének történelmét vizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy Tiborral az történik Gertrudis hatalma által, mint ami legkorábban Angliában a XVI. században az úgynevezett bekerítések során lejajlott, a jobbágyokat megfosztották földjeiktől, létalapjuktól, a földet pedig a nemesek kisajátították. Ez a kapitalista út kezdő lépése. Angliában ezt a folyamatot az angol nemesség csinálta meg az angol jobbágyokkal, tehát ott csak belső ellentét keletkezett, Magyarországon viszont nem ilyen helyzet alakult ki. Katona azt mutatja meg, amikor a tőkés termelésre való átlépést olyan hatalom kezdeményezi és teszi is meg, amelyik a feudális viszonyokban is ellenséges volt, aki ellen akkor többször is felkeltünk. Ezek a harcaink azonban a feudális viszonyokon belül zajlottak le, ilyenformán akkor azok a nemesi nemzetet védtek. Legfőképpen a Rákóczi-szabadságharcra utalunk itt. Rákóczi jogszerű felkelését II. Endrével is összekapcsolhatjuk: Rákóczi az Aranybulla záradékára hivatkozik, amikor „felkent uralkodója ellen nemzeti szabadságharcot indított. Idézzük a 31. cikkely 2. paragrafusát: „Hogyha pedig mi vagy az utánunk következő királyok közül valaki ezen mi szerzésünknek ellen járna valaha, ez a levél adjon szabad hatalmat mind a püspököknek, mind más *jobbágyuraknak* (kiemelés L. J.) és országunkbeli nemeseknek mindnyájan és egyen-egyen, jelenvalóknak és jövődöbelieknek és az ő megmaradékoknak, hogy mind nekünk, mind az utánunk következő királyoknak minden hűtlenség szégyen vallása nélkül ellentállhassanak és ellentmondhassanak mindörökké.” Tehát a feudális viszonyok között ellenségesnek minősíthetjük az idegen hatalom támadását, és nemzetivé tehetjük a feudális alapon szerveződő ellenállást. Lényegében Petur is ezen az alapon szervezkedik Gertrudis ellen. Azt megelőzően még belső háborút – pártütést – vívtak Elmerik király ellen a „földért és vagyonért”, amiért a király el is fogta, és be is zárta Endrét „Khene várába”, és Bánk is erre hivatkozik, amikor Petur újabb szervezkedését le akarja szerelni. Petur azonban keményen tiltakozik – és ebben igazsága van –, hogy ez most nem pártütés, hanem szabadságharc, „kicsikart szabadság”, csak erre meg nincs meg az a jogalapjuk, amit majd éppen Endre király ad meg. Szervezkedésük így se nem törvényes – ezért is „ólálkodnak setétben” –, se nem szabadságharc, mert csak a nemesség jogait és érdekeit tekintik nemzeti tartalomnak.

A dráma alaphelyzete Katona korára vonatkoztatva éppen azt az ellentmondást tartalmazza, hogy az idegen és ellenséges erő ismét a feudális viszonyokra támad, csak hogy ez a támadás már a fejlődést is előmozdíthatja, hiszen feudális viszonyokat teljesen fel kell számolni. Ebből következően az idegen elleni harcot feudális alapon már nem lehet nemzeti méretűvé növeszteni. A „fegyvert” nem az idegen, hanem a feudális hatalom ellen kell fordítani. Ha ilyen összefüggésben összegezzük Petur szervezkedését, akkor azt mondhatjuk, hogy a nemesség sérelme nemcsak nem fejezi ki a nemzet érdekeit, hanem ellenkezik is azzal, vagyis nem a nemzetteremtést szolgálja, a nemzetnek ugyanis már Tibor is egyenjogú polgára kell legyen, már pedig Peturnak semmilyen kapcsolata nincs Tiborral. Történelmi tudatunk azonban Gertrudis cselekedetében nem látta meg az előremutató „mefisztói” tartalmat, és valóságos történelmét Petur és Bánk alapján csinálta, holott Katona az ellenkező utat jelölte ki. Így a polgári nemzetvé válás nem következett be. A feudalizmus továbbélése a polgári világrendet tagadó szocializmusban is meg-megújította a szembenálló és kizáró ellentétet, az az ellentét pedig évszázadok során teljesen felszabdalta, feldarabolta a nemzetet.

9. A valóság kifordulásának – kizökkenésének – azt a tragikus következményét mutatja meg Katona a *Bánk bán*kban, amikor a tudat nem igazodik ehhez a nagy változáshoz. Ennek világossá tételéhez és megértéséhez a *Hamlet* értelmezését is elkerülhetetlennek tartjuk. A dráma főhőse még azt az összefüggést állítja vissza, hogy a tudatnak az Isten által teremtett valóságot kell igazságnak tekinteni. Ez az összefüggés a hiten alapul; hogy Isten van, mert minden létezés, legfőképpen az Élet az ő teremtményeként született. A *Hamlet* azért lehetett tragédia, mert Shakespeare ennek az összefüggésnek a kifordulását gondolja végig, drámájában tehát már a tudat határozza meg a valóságot, de ő még egyértelműen Hamlet mellé áll, mert az ő kora ebben a kifordulásban egyértelműen a valóság, és ehhez kapcsolódóan az igazság megölését is látja. Állítsuk fel a mű alapszituációját. Claudius, aki megölte Hamlet királyt, az emberek tudatában a maga érdekének megfelelő valóságot teremtett, azt mondta, hogy a királyt kígyó ölte meg. Ezáltal kifordította a világ eddigi oksági rendjét, hiszen nem a valóságnak megfelelő igazságot helyezte a tudatba, ettől kezdve a tudatba táplált hazugság lett a valóság, amit isteni hatalmával igazságnak is valószínűsített.

Shakespeare reneszánsz kora az isteni teremtés rendjét az emberi világ mozgása, változás ellenére is örökre és változatlanul tartja, ebből következően azt az összefüggést is tudnunk kell a *Hamlet* dráma megértéséhez, hogy a király halálával a király sohasem hal meg, ha őt a trónon a fia folytatja, következésképpen semmi sem hal meg, hogy azt folytatják. A *Hamlet* drámában Shakespeare azt a variánsot gondolja végig, amikor az apától teljesen különböző fiának – nevének azonossága értelmében – apja világrendjét kellett volna folytatni, holott már sokoldalú lényét érvényre juttatva lehetett volna „nagy király”, vagyis valójában a fiú „ölte” volna meg az apját, ha nem az ő világát folytatja. A dráma alaphelyzetéhez ezért feltétlenül tudnunk kell azt is, hogy amennyiben Hamlet folytatja apja örökét, akkor azáltal ő hal meg teljesen – miként Harry herceg V. Henrikként –, ha pedig a mag képeire formálja Dániát – mert a lényegéből fakad, hogy ezt tegye –, akkor viszont ő öli meg apját, hiszen teljesen más teremt. Ha ehhez az összefüggéshez kapcsoljuk Claudius tettét, akkor azt mondhatjuk, hogy ő már nem a király megölésével, hanem a trón elfoglalásával ölte meg a királyt, mert az oksági rendet kifordítva, a tudatot teljesen a maga érdeke szerint alakította át.

A *Hamlet* alaphelyzetéből tehát az a tragédia bontakozik ki, amikor nem a király megölésével semmisül meg a valóság és az igazság, hanem ez akkor következik be, amikor hamis valóságot teremtenek igazságnak. Ezt a teremtést az ember tudata végzi. A dráma azért *Hamlet* tragédiája, mert ő azt éli meg, hogy a régi értékeket ölték ki az emberek tudatából, mély lelki fájdalmát tehát elsődlegesen az elmúlt világrend teljes elfedése okozza. A kizökkenést „időt” azért úgy állítja vissza, hogy lényében feltámasztja apját, ily módon visszahozza az erkölcsöt és az igazságot, amely a hit által élt az embereken. A tudat átalakító szerepét ő a létezéshez kapcsolja, a tudat az ő gondolkodásában a valóságot teljesen átalakíthatja; a jó a tudatban lehet rossz, és fordítva, a rossz lehet jó is. A tudat a teremtést is ellenkezőjére fordíthatja, ahogy erről volt iskolatársainak beszél, a létezőről lehet azt állítani, hogy nem létezik, a nem létezőt ellenben létezőnek lehet mondani. Amikor Hamlet azt mondja, hogy „Dánia börtön”, mindjárt értelmezi is azt, hogy mindez az ő tudatában van így: „gondolkodás teszi azzá”, amire azok így válaszolnak, hogy „mi nem így gondolkozunk, föntség”. Hamlet azt is megláttatja velük, hogy Isten valósága hogyan alakulhat át a tudatban; „ez a gyönyörű alkotmány, a föld, nekem csak egy kopár hegyfok; az a dicső mennyezet, a lég, ez a felettem függő kiterjedt erősség, ez arany tüzekkel kirakott felséges boltozat, no, lássátok, mindez előttem nem egyéb, mint undok és dögletes párák összeverődése. S mily remekmű az ember! Mily nemes az értelme! Mily határtala-

nok tehetségei! Alakja, mozdulata mily kifejező és bámulatos! Működésre mily hasonló angyalhoz! belátásra mily hasonló egy istenséghez! a világ ékessége!” Azt már nem folytatja, hogy „ez a csipetnyi por” azért tud kiábrándító lenni, mert el is tudja adni önmagát, hogy a hatalom érdeke szerint nézze a világot, hiszen ez az átalakulás történik Dániában. Ezért csinál bohócot Poloniusból, mert az még nincs tudatában annak, hogy a hatalom bohóca, és ezért keserű nagyon, mert az ártatlan Opheliát is olyan színészi játéokra készíteték, amely ellenkezik annak tiszta lelkével.

A *Hamlet* alaphelyzetének felidézésével azt kívántuk világossá tenni, hogy Shakespeare korában még az erkölcsi világrendet kellett visszaállítani. A nagy francia forradalom győzelmével azonban visszafordíthatatlanul kifordul – „kizökken” – a világrend, a polgári világrend kiteljesedésével az Ember tudata veszi át a valóság teremtő átalakításának szerepét. Isten a Semmiből teremtett Valóságot és Életet, az Ember ebből a valóságból és életből fogja felépíteni a maga valóságát és életét. Katona *Bánk bán*-ját is ennek a korszaknak a fényében érthetjük meg, vagyis a tudat elsődleges szerepét már nem szabad elvitatni, általa az új világrendet fel lehet építeni, de azt is látnunk kell, hogy a tudat által a valóságot és az életet el is lehet pusztítani. Madách fő művének gondolatmenetét Katona gondolja először végig; Katona a nemzet megteremtését jelöli ki, a magyarság megmaradásának, létezésének lehetőségét, és Bánk tragédiájában az mutatja meg, hogy ennek be nem következése a pusztulást, a „végsemmisséget” eredményezi.

A Hamlet azért az ifjú Hamlet tragédiája, mert a drámában Shakespeare az elmúlt értékek tudati megsemmisülését a hazugsággal ütközteti össze, és abban még nem az új teremtését, hanem a régi elfeledtetésének tragikumát akarta kiemelni. A *Bánk bán* viszont azért Bánk tragédiája, mert Katona korában már a teremtés elmaradása jelenti a tragikumot. Shakespeare tehát a régi értékeket az új hazugságával hozza összefüggésbe, Katona a hazugságot az új értékek megteremtésének elmaradásával kapcsolja össze. Mivel Katona korában már a teremtés az ember elsődleges feladata, ezért az ember és a nemzet felemelkedése érdekében azzal a hazugsággal kell leszámolnia, amelyik a teremtést öncélúan az ember és a nemzet ellenében akarja kisajátítani. Ilyen összefüggésben a múlt visszaállítása is vétségnek minősül. Katona Bánk tragédiájával már azt fejezi ki, hogy a múlt teljes ártértekelésének kell bekövetkeznie ahhoz, hogy a feudális magyar államból – amelyik ráadásul önálló állami létét is elveszítette – független korszerű nemzetállamot teremthessünk. Azt kellene elsődlegesen felismerni, hogy a feudális magyar államból, amelynek hazáját a Honfoglalással szereztük, amelyet nagy királyainkkal – I. László, I. Lajos, Mátyás – birodalmi méretűvé növeltük, amelyet a Habsburg királyainkkal egy nagy birodalom alárendelt részévé tettük, hogyan lehet nemzetállamot alakítani. Ezzel együtt azt is tudatosítanunk kell, hogy a nemzet megteremtése érdekében melyek azok a múltbeli erkölcsi, eszmei értékek, melyeket jelenné, tehát történelemmé kell emelni, és melyek azok a múltbeli eszmények, amelyeket csak múltnak szabad tekinteni, de nem lehet a nemzetállam születésének, felépítésének mozgatójává megtenni. Bánk tragédiája már ezt az ártértekelést fejezi ki. Az viszont a nemzet tragédiája lett, hogy nem ezt látta Bánk tragédiájában, ugyanakkor mégis Bánk cselekedetét választotta példának. Gondolatmenetünkhöz kapcsoljuk azt a párhuzamot, hogy milyen nagyságrendűen változott meg Kölcsey és Vörösmarty szemlélete is, akik először még a hősi múltat tették meg példának, de a harmincas években – főként a *Faust* és a Hitel hatására – nagyot fordultak a jövő felépítése felé. A *Huszt* szemléletesen mutatja azt a szemléleti változást, hogy ne a „régikor árnyai” felé merengjünk vissza, hanem a „messze jövővel komolyan vesszünk öszve jelenkort”, és az ember teremtő munkáját hangsúlyozza: „hass, alkoss, gyarapíts”. Vörösmarty is alapvetően változott a *Zalán futása* óta, amikor az ember legnemesebb feladatában a küzdelmet jelöli meg, hogy az

embert az teszi emberré, hogy a lelki vágyait kiteljesíti, és abban – főképpen abban –, hogy a nemzet sorsát úgy alakítja, hogy azt a „mély süllyedéséből kiemeli, és olyan magasra emeli, mint lehet”.

A feudális államnak a polgári nemzetállamba történő átalakulása tehát olyan dráma is lehet, amelyet a *Hamlet* alaphelyzetéhez hasonlíthatunk, ha a múlt értékei nem folytathatók, ha teljesen új értékrendet kell teremteni. Ez azonban akkor sem jelentheti azt, hogy a múlt értékeit el kell feledni. Hamlet egyik keserűségét is az okozta, hogy ő már teljesen már értékeket képvisel, mint apja, és feltehetően nem is tudta volna folytatni apja középkori lovagi értékrendjét. De ha újjászülte volna is Dániát, akkor sem feledte vagy feledtette volna el apja és a múlt értékeit, tudta volna, hogy hol és miképpen kell azt megőrizni. Ugyanakkor tudomásul kell venni azt, hogy a nemzetépítés folyamata más magatartást, szellemet igényel, a nemzet felemeléshez más hősiesség, bátorság szükséges, mint a hon elfoglalása és védelme. Tudnunk kell változni és átalakulni, miközben meg kell tudnunk őrizni a régi értékeinket is.

A *Bánk bán* azért lehet ismét nemzeti drámánk, mert általa érthetjük meg, hogy a nemzetteremtés és a nemzetépítés történelmi cselekedetét elmulasztottuk. Ezzel együtt azt is megérthetjük, hogy ennek következményeit is e mulasztásnak tulajdoníthatjuk. Tudatunk azt a Bánkot tekintette „nemzeti” hősnek, aki a hamleti megoldással a régi világrendet állította vissza, holott Petur is, Tiborc is a nemzet megteremtését várja tőle. Mivel a történelmi cselekvéseink lényegében az ő útját követte, így a nemzet megteremtésének valóságos lépéseit nem tettük meg. Ebben az összefüggésben válhat világossá az, hogy ha teljességgel a múltban léteznénk, vagyis a múltat nem a jelen és a jövő építésének követelményei szerint értékeljük, akkor már valójában a létezésünket is elveszítjük. De ebben az összefüggésben érthetjük meg azt is, hogy a teremtést sem szabad erkölcsi alap nélkül a hazugságra felépíteni, mert az ugyancsak a nemzet halálát eredményezi. Bánk és Gertrudis összecsapásának nagy tanulságai ezek.

A magyar társadalom részekre-darabokra esett állapotát is annak tulajdonítjuk, hogy a nemzet teremtésének történelmi tettét nem cselekedtük meg. A feudális viszonyok anakronisztikusan sokáig fennmaradtak, ez a társadalmi szerkezet pedig – a maga lassú fejlődése ellenére – olyan vákuumot eredményezett, ahová benyomulhatott a nemzet érdekeivel ellentétes, attól „idegen” érdek. Ez az idegen érdek minden értéke ellenére nem kívánta a nemzetté válást, hiszen a maga érdekeit így érvényesíthette, vele szemben viszont a magyarság – ahogy azt a *Bánk bán*ban is láthattuk – a múltja értékeivel fejezte ki a nemzeti tartalmat. A korszerű fejlődés és fejlettség tehát nem társult a nemzeti léttel, így az elmaradás azt a régít konzerválta, ami ellene hatott a nemzetté válásnak; kiélezte a belső ellentéteket, növelte az egyéni érdekek szerepét, a múlt felé fordulásban pedig még inkább az a többrétegűség következett be, hogy ki-ki a múltnak melyik korszakát szeretné ismét visszahozni. Ennek olyan súlyos következménye lett, hogy mind a nemzetet, mind a polgári viszonyokat – eközben a szocialista termelési viszonyokat is – mások csinálták meg velünk. A nemzetnek, a polgári viszonyoknak ilyen úton történő „teremtése” természetesen azoknak az érdekeit szolgálta, akik Gertrudishoz hasonlóan az ország értékeit kívánták kisajátítani. Ezt pedig azért tehették meg, mert a magyarság a nemzeti tartalmat Bánkhoz hasonlóan abban a múltban kereste, amit már nem kell – és nem is lehet – jelelné tenni, vagyis olyan folyamat indulhatott el, hogy a nemzetellenes érdek a nemzet legitimitása által az ország értékeit fogyaszthatta, azzal szemben viszont nem a korszerű nemzetállam megteremtése, hanem a történelmi múltba való visszalépés következett be. Így kapott mind nagyobb teret a nemzet érdekei ellen való érdek, és úgy kapott mind nagyobb szerepet az a múlt, amit már csak múltnak szabadna tekinteni. Ezzel összefüggés-

ben mondjuk azt is, hogy nem a nyelv teremti a nemzetet, mert nem a nyelv jelenti egy nemzet létezését, hanem a nemzet, amelyik a maga létét megteremtette, az teremti meg a nyelvét is. A *Bánk bán* értelmezése kapcsán tehát kétszeresen is szembe tudunk nézni történelmi vétségeinkkel. Ilyen szemlélettel már nem elsősorban az ország elleni idegen érdekekben – Gertrudisban – fogjuk látni a vétkes szándékokat és cselekedeteket, hanem abban a magyarban – Bánkban –, amelyik nem tud nemzeti egységet teremteni. Az ő felelősségét kell számon kérni; nem töltötte be azt a feladatát, amit a nemzet várt tőle. Aki pedig nem a nemzet érdeke szerint tölti be hatalmi szerepét, az egyben fel is kínálja a nemzet értékeit kisajátításra.

A dráma megítélésének ellenmondásai, Bánk cselekedetéhez való viszonyunk is kifejezi a darabokban való létünket. Leginkább és legtöbben Bánk cselekedetében látták a nemzeti tartalmat, nagyon sokan Peturral azonosultak, és volt olyan korszak, amelyik a népet tekintette a nemzetnek, és Tiborc sorsához kötötte a cselekvés igazságát. A nemzetet egyesítő Endre magatartása, a nemzeti tartalmat megtestesítő főhatalom szükségessége teljesen látókörön kívül maradt. Ezért is következhetett be, hogy az idő múlásával egyre szaporodott azon csoportok száma, akik csak magukat tartják „a” nemzetnek.

10. Katona tehát előrevetíti azt, hogy a nemzet jövője szempontjából mennyire nem mindegy, hogy az idegen vagy a nemzeti erő teszi meg ezt az erőszakos lépést. Az idegen kettőzötten rosszat eredményez a nemzetnek, általa elmarad a mefisztói érdek „jót mivel” tartalma. Ahol a nemzeti erő indítja el az átalakulást, ott a nemzeti erő által teremtett hiány mozgásba is hozza az új rendszert. Bármennyire a haszonszerzés egyéni érdeke vezérli ezt a folyamatot, a nemzeti burzsoázia mégiscsak másmilyen nemzetet kovácsol, mint az idegen, amelyik Gertrudis módjára csak a maga körét engedi boldogulni. Annak a tartalomtól csak a haszon a fontos, a nemzet, a nemzeti nem szempontja. Tiborc léhelyzete is ezt mutatja. Az idegen elvette tőle a régi élete lehetőségét, és helyébe nem neki teremtett újat. Ezért keresi fel Bánkot, hogy ilyen „nagy dolgokat” beszéljenek meg. Gertrudis cselekedete tehát szabadságot teremtett, de erkölcs nélkül és ellenségesen viszonyult a magyarhoz, az viszont a nemzetet feudális és erkölcsi alapon védte az idegennel szemben. Katona tragikus nagyságra emeli azt a Gertrudist, aki a szabadság állapotát elindítja, de azt csak az idegenek javára érvényesíti, és tragikus hőssé emeli azt a Bánkot, aki a tiszta magánerkölcsöt védi, de azáltal a történelem menetét nemcsak leállítja, hanem vissza is fordítja, mert annak rendeli alá a közérdek erkölcsét, annak rendeli alá a nemzet törvényeit. Katona valamennyi lehetséges helytelen viszonyulást megmutat, hogy láthatóvá tegye az egyetlen helyes megoldást: a nemzeti egység feudális és erkölcsi alapon nem következhet be, a polgári nemzetvé válás által vívhatjuk ki függetlenségünket. Katona drámájából megérthetjük, hogy a feudális alapon történő függetlenség kivívása és a polgári nemzetállam megteremtése megoldhatatlan ellentmondásba kerülhet, és ez oda vezet, hogy a magyarság olyan eszményeket és ahhoz kapcsolódó történelmi cselekedeteket választ és tesz is meg, amelyekkel ez az ellentmondás nemhogy megoldódik, hanem még inkább feszül és növekszik, és transzponálódva újból és újból megjelenik. Ebben az összefüggésben mondjuk azt a súlyos következményt, hogy ilyen ellentmondásokkal nem születhetett meg európai modern független polgári nemzetállam. Amelyik viszont megteremtődött, és amelyben ma is élünk, azt kívülről, ellenségnek minősített idegentől nyertük. Ide vezetett az a megoldatlan ellentmondás, amely Katona korában kezdődött el, és amely már akkor láthatóan megmutatkozott.

E helyütt mondjuk ki azt a paradoxont, hogy a feudális-történelmi-erkölcsi alapon álló tudat valójában tudatlanul támogatja is az idegen erőt. Ez vezet ahhoz az abszurditáshoz, hogy ez a feudális-nemzeti alapon ellenkező magatartás tudatlanul – vagy tudatosan – ha-

szonélvezője is lesz annak a világregndnek, amelyik ellen hadakozik. Az abszurdot az fokozza tovább groteskké, hogy ez az ellenerő nagyon tudatosan támogatóan élteti is az ilyen ellenfelét, hiszen ennek is köszönheti a valóságos hatalmát és annak további növekedését.

Katona drámája a magyarság „végsemmissége” felé vezető petúri, bánki ellenlépést mutatja meg, mert mindkét magatartás a magyar ember jellemzője: ily módon a magyar megszűnik létezni, mert elmarad a fejlődésben, és az idegen fogja a maga képére formálni. Petur beszél erről indulatosan: „Ó, te szép nevű / magyar – Magyar?” (145–150), majd így folytatja: „Szabad kívánna lenni mindenik, / és torkukon kegyes nagyasszonyunk / sült-főttje oly mohón rohan le, hogy / majd szinte megfulladnak. Lévnyalóvá / lettél, dicső Árpád gyümölcse, Te?” (150–160). A dráma azt is megmutatja, hogy ez a szétesés behatolt a barátság, rokonság, család körébe is, és ezzel támadhatóvá teszi az erkölcsös embert is. Bánk is él ezzel a támadási eszközzel Petur ellen: „Igen – de Ráskai Demeter, pohárnok?” Petur „megütközik”, s ajakát harapja, hiszen ezt a döfést nem lehet kivédeni. Ironikus hangra vált: „pohárnok a vámot valóban / elnyerte Újfalun, mert szorgalommal / töltötte a királyné kancsóit. – Sokáig éljen!” (865–876). Szólnunk kellett róluk, mert ez a magatartás is egyik tényezője a széthúzásunknak, szétesésünknek.

11. Bánk cselekedetét, Gertrudis megölését tehát a nemzethalál a „végsemmisség” előrevetített képével hozza összefüggésbe Katona. A polgári forradalom által olyan világregndbe fogunk lépni, ahol a régi világregnd értékei ellenkező tartalmat kapnak, ezért figyelmeztetően tárja eléink a magyarságra jellemző értékeket, az erkölcs és ennek összefüggésében a becsület mindenhatóságát. De Katona azt is jól látta, hogy a világregnd Dante Pokoljává is válhat; abban a szabadságban Isten nélkül mind az erkölcs, mind a törvény önmagában valóvá válik, és ezáltal a bűnt szolgálja, ugyanakkor az erkölcs nevében is ölnek, a törvény szentesíti az erkölcsi bűnöket. A korszak gondolkodói – Katona is – azt a paradoxont ismerték fel, hogy a polgári világregndet Isten nélkül nem lehet berendezni, de az Istentől való világregndet sem kellene visszaállítani. Katona olyan művet alkotott, amelyben a két korszak közötti történet jelenik meg; a régi erkölcsi törvényekre már nem lehet alapozni a társadalom rendjét, de még nem születtek meg az emberi és polgári viszonyokat érvényesítő törvények sem. Ilyen viszonyok közepette a mindkét rendszerre jellemző törvény öntörvénnyé válik, ezért kifejezhette azt, hogy az erkölcs a nem erkölcsi világregndben a bűnt fogja szolgálni, a bűnt pedig az erkölcsi világregnd tudata csak vétségnek minősíti. Olyan helyzet jön létre ekkor, hogy egyik világregnd törvénye sem a maga világregndjében működik, és ez teljes szabadságot ad az embernek. Az erkölcs elfedheti a bűnt, a bűn eltiporhatja az erkölcsöt. Ez a közties állapot ilyen tartalommal rendkívül összetett viszonyrendszerteremt, hiszen a régi rendszerter el is kell pusztítani, viszont kérdéses – Madách kérdése ez –, hogy azt az eszmét, amelynek alapján ezt megteszik, hogyan lehet megvalósítani.

A dráma értelmezését az is megnehezítette, hogy Katona Bánk tragédiájával az erkölcsnek azt a paradoxonját láttatja meg velünk, hogy az erkölccsel azonosuló ember és a teljesen önző ember megnyilvánulása egybevág. Az erkölcsi világregnd embere ezt a paradoxont nem érti. Bánk és Gertrudis azonosak. A két világregnd szélsőségei ütköznek bennük össze. Az erkölcs már vétség is lehet a szabadság világregndjében, a szabadság világregndje viszont nem működhet erkölcs nélkül. Kettejük közül Gertrudis az előremutató, hiszen a szabadságot kell az embernek megteremtenie; tehát torzulása ellenére is az ő útján kell indulni, és Bánk a visszahúzó, pedig értéket testesít meg, csak azt abszolutizálja. A becsülettel való azonoság tudniillik olyan személyességbe viszi az embert, ami a feudalizmus jellemzője, a polgári társadalom viszont kizárja a személyességet a működése folyamatában, az nem engedheti meg, hogy a személyesség a törvényes jogrend fölé emelkedjen. Bánk magatar-

tása több jelenetben kifejezi azt, hogy a személyes látásmód téves felismeréseket és ítéleteket eredményez, a személyesség olyan érzelmeket – indulatokat – szabadít fel, amely a törvényesség ellenében működik, öntörvényűvé válik.

A tiszta erkölcsű ember tehát erkölcstelennek minősül, ha azáltal a maga jogait akarja megalapozni. Az erkölcsös ember Istent, Krisztust imitálva olyan magasra emeli magát, hogy feddhetetlenségében elképzelhetetlennek tartja, hogy az ő jogrendjét megsértsék, „az ő földjére is léphessenek”. Ha az erkölcs emberét kimozdítják ebből a léthelyzetből, az ő „világrendjét” is veszély fenyegeti, attól kezdve az erkölcs nevében a maga törvényei szerint fog válaszolni. Az abszolút erkölcsös ember mindaddig bábként is használható, amíg a maga szuverén világrendjét biztonságban tartják, és maga is biztonságban tudja azt, hiszen az „objektív” és „szubjektív” világot önmagában egyesíti. Ilyenformán az abszolút erkölcsös ember voltaképpen önmagát szolgálja a szolgálatban, mert önmagát a világrend magasságába helyezte vagy helyezték, illetve abba a magasságba vágyik, hogy helyezzék, vagy egyszerűen abba a magasságba képzeli magát. Bánk cselekedetének megítélésében lényeges kiindulópontunk, hogy tudhatjuk, Bánk kigondolta, tervezte a gyilkosságot, és végig tudatában is van annak, hogy a becsülete vezérli az öntudatlanság indulatába esését, amely állapotában elköveti cselekedetét. Ehhez kapcsolta mintegy járulékosan a haza megvédésének ügyét. Ezzel az erkölcsi tartalmával fog szembekerülni a királlyal, Solommal, a haldokló Peturral, akik másként ítélik meg cselekedetét. Szembesülnie kell azzal, hogy cselekedetét már más szempontok szerint kell nézni és megítélni. Amiért ő ítelt, azért őt ítélik: a világrend nem önmagában van, amellyel azonossá tette magát, a világrend rajta kívül áll, ahhoz kellett volna igazodnia. A régi világrendben megtehetette, hogy az önmagáért való cselekedettel egyszersmind a hazát is szolgálta, de most az a világrend van születőben, hogy csak a nemzet törvényei alapján cselekedhetne a haza érdekében is. Ott a lelkiismeretével és Istennel kellett magának elszámolnia, ebben a világrendben a nemzetnek és nyilvánosan kell számot adnia tetteiről.

Bánk tettének tehát lényeges megítélési szempontja az, hogy kigondolta azt, és tettét nem csupán becsületének megvédése vezérelte, hanem magának az erkölcsnek, az erkölcsi világrendnek a megvédését vindikálta magának, mert a maga erkölcsét azonosnak tartotta a világrenddel. Ha tudatlanul tette volna, azt mondhatnánk, hogy nem vétett az erkölcs ellen: naiv becsületes ember. De ő már tudatában volt annak, hogy csak bűnösen védheti meg azt a világrendet, amelynek megvédését rábízták, de amiben maga is mélyen gyökerezik. Ebből a feladatvállalásból – azonosságból – következik, hogy ő magát csak áldozatnak látja, csak másokat tart bűnösnek, csak másokban keresi az okot, a magyarázatot. A becsületesség itt lép paradox helyzetbe. Még nem tud a másik ember igazságával gondolkodni, mindenkit a maga rendszerébe kíván bevonni, oda, ahol az ő törvényei érvényesek. Bánk kívül rekedt a nagy világváltozáson, végletekig – Melinda haláláig – tartja a maga igazságát, „oszlopmódra áll”, hogy majd Macbethhez hasonlóan teljesen összeomoljon, amint megtudja, hogy amire felépítette gondolatát, és végre is hajtotta, az teljesen alaptalan volt. Katona ismerhette azt a magyar vonást, hogy józan ésszel, hideg fejjel sohasem követ el bűnt, mert erkölcsét az Isten magasságában tartja. De tudhatta azt is, hogy ha a magyart erkölcsében – becsületében – megsértik, akkor olyan érzelmek, indulatok szabadulnak fel benne, amelyeknek sem Isten, sem a törvény nem képes gátat szabni. Hogyan következhet be a hatalom ilyen természeteszerű gyakorlása? Móricz balladai mélységű elbeszélései segítenek megérteni azt, hogy a magyar olyan ősidőktől való szabad ember, akinek a civilizáció évszázadai rövid idő volt ahhoz, hogy a törvények meghozását és betartását eredményezhették volna benne, a feudalizmus hosszú évszázadai pedig csak tovább éltették – nemesben és parasztban egyaránt – ezt a szabadságot, és történelmét is annak alapján

csinálta, hogy ezt az individuális szabadságát megőrizte. Katona polgárként és értelmiségiként kívülről is rátekinthetett erre a betörhetetlen magyar mentalitásra, amelyik tiszteli a törvényt, de át is hágja, ha neki úgy tetszik, akinek van Istene, de vele is pörre megy, ha úgy akarja, és figyelmeztetően mondja, hogy ez a tulajdonsága, ez a „szabadságvágya” ellentmond a jogállamiságnak. Intelme herderi intelem, ha nem változik meg, a „törvényes” világrend áldozata lesz.

Katona Bánk által azt mutatja meg, hogy a magyar embernek nagy hite és nagy becsülete van, de ha ez a tartalom nem illeszthető a közösség, a nemzet törvényeihez, attól különválva önállósodik, akkor a becsület is súlyos vétséggé válhat. A társadalom, az emberi közösség nem istenekből, hanem emberekből áll. Az Ember az, aki nem tökéletes, vét a hit, vét az erkölcs ellen, de azért ember, mert tudatában van vétségeinek. Aki természet-szerűen hiszi a tökételességét, az ugyanolyan bűnt követhet – és követ is – el, mint aki tudatosan bűnöz. Az abszolút becsületes ember – aki valójában nem is az – erkölcsé alapján természet-szerűen formál jogot arra, hogy kiemelje magát a világ rendjéből, a törvények hatalmából, és a maga igazságát teszi a helyébe. Feljogosítja magát erre. Feljogosítja magát a jó cselekedetre, de a rosszra is. És hogy mi a jó és mi a rossz, azt számára nem a törvény, hanem maga határozza meg. Ezt a magatartást már a feudális társadalom sem engedheti meg, a polgári társadalomban pedig ez egyáltalán nem következhet be. Katona nem a feudális világrend továbbéléséről beszél, hanem azt a feudális világrendben meggyökerezett magyar vonást jeleníti meg, amit majd Arany is folytat, amit Mikszáth, Ady és Móricz is megmutatnak. Árpád és Bor vére – vérei és leszármazottjai – semmilyen hatalmat, törvényt nem ismernek el maguk felett, még Istent sem, ha a maguk becsülete – érdeke, hatalma – úgy kívánja meg. Istenként, uralkodóként változtatnak törvényt, teszik magukat törvénné. Katona ezt a természet-szerűséget, ezt a mélyen gyökerező jelleget kárhoztatja bennünk.

A polgári társadalom, ami felé Katona utat mutat, mozgásban, változásban van, és a fejlődés érdekében semmilyen értéket ne abszolutizáljunk. A tisztességes haszon szerzése még nem haszonlesés, az állam szolgálata nem „lévnyalás”, a gondolkodó, tervező ész nem Isten ellen való vétség. Ilyen szembenállás nem következhet be. E világrend nagy önismeretet igényel az egyes embertől, nagy önismeretet igényel a nemzettől. Katona e tekintetben elsőként figyelmezteti a nemzetet arra, hogy a megmaradásáért, az önálló nemzeti létért milyen tulajdonságainkat fejlesszük, hogy betölthessük feladatköreinket, és melyek azok a tulajdonságaink, amelyeket el kell hagynunk, mert különben alkalmatlanok leszünk azok betöltésére. A herderi intelem ezt a szembesítést indította el Katonában a nagy francia forradalom korában, a polgári világrend, a nemzetállamok születésének időszakában, és a *Bánk bán*ban Bánk tragikus sorsában a teljes pusztulás, a „nemzethalál” lehetőségét vetíti elénk, ugyanakkor a király átalakulásában a fejlődés végtelen – „végetlen” – menetét is kijelöli a nemzet felemelkedéséhez. ☒